

Təranə Adil oğlu Nağıyeva⁹²

**GÖRKƏMLİZƏRBAYCANSÜNAS ALİ, DÜNYA SÖHRƏTLİ DİLCİ ƏBDÜLƏZƏL DƏMİRCİZADƏ
AZƏRBAYCAN DİLCİLİYİNDƏ FONETİKA BƏHSİNİN İLK SİSTEMLİ TƏDQIQATÇISI KİMİ**

Görkəmli alim, türk dünyasının tanınmış dilçilərindən biri Əbdüləzəl Dəmirçizadə ana dilimizin dərinə öyrənilməsində əvəzsiz xidməti olmuşdur. Azərbaycan dilçilik sahəsində, eyni zamanda türkoloji sahədə dərin elmi arşdırmaların aparılması və sanballı elmi əsərlərin yazılması Əbdüləzəl Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin inksafında, dilin hərtərəfli arşdırılması və tədrisində böyük xidmətləri olan Ə.Dəmirçizadə "Türk dili"(1936) "Azərbaycan ədəbi dili tarixinin xülasələri "(1938) "M.F.Axundov dil haqqında və Axundovun dili"(1941) "Azərbaycan dilinin tarixi"(1948) "Azərbaycan ədəbi dilinin inksaf yolları"(1959) "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanın dili"(1959), "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (1967), "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" (1967) və ölümündən sonra çap olunmuş "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"(II hissə) və 200-dən artıq elmi və elmi-metodik məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində 20-dən çox kitab müəllifi olan böyük alim tədqiqatları ilə yalnız Azərbaycan dilçiliyinin deyil, eyni zamanda türk dilçiliyinin zənginləşməsində də böyük rolu olmuşdur. Görkəmli dilçi arşdırmalarında yenilikçi alim kimi daha çox Azərbaycan dilçiliyinin işlənməmiş sahələri (fonetika, orfoepiya, etimologiya, üslubiyat, dil tarixi və s.) tədqiq olunmuşdur.

Ə.Dəmirçizadənin "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" kitabı bu nailiyyətlərin önündə gedən, dilçiliyimizin qızıl fonduna daxil olan əsərlərdəndir. Bu dərsliyi Azərbaycan dilçiliyində fonetika mövzusunda yazılan ilk geniş və əhatəli dərslik hesab etmək olar. İlk variantını 1947-ci ildə yazdığı bu əsəri müəllif eksperiment əsasında genişləndirərək ayrıca kitab halında çap etdirmiş və sonralar daha da təkmilləşdirərək dərsliyə çevirmişdir. Bu əsərdə məntiqi mühakimə çox güclüdür. Mövzular məntiqi olaraq bir-birindən doğur. Ona görə də əsərin bölmələri böyük bir zəncirin həlqəciklərini xatırladır. Bəzən tələbələr böyük alimin dilinin, ifadə tərzinin cətinliyindən danışırlar. Bu xüsusiyətlər təkcə "Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi" kitabında deyil, onun əsərlərinin çoxunda özünün göstərir. Biz buna alimin dilinin və ifadə tərzinin cətinliyi deyil, mühakimə və təfəkkür tərzinin zənginliyi deyərək.

Ümumi fonetika məsələlərindən danışan alim başlanğıcda fonetikanın mövzusu və növləri haqqında danışıraq fonetikanı iki yerə ayırır: 1.Ümumi fonetika; 2. Xüsusi fonetika. "Səslərin ümumi akustik və fizioloji cəhətləri, səslərin təsnifində tətbiq olunan ümumi prinsiplər, eləcə də vurğu, heca, intonasiya, səs, fonem, səs sistemi səslərin dəyişməsi, əvəzlənməsi kimi bir sıra məsələlərin nəzəri əsasları ümumi fonetikanın mövzusunun təşkil edir. Xüsusi fonetikada isə bu məsələlər ayrıca olaraq bu və ya digər konkret bir dil əsasında tədqiq olunur və həmin dilin özünə xas olan cəhətləri aydınlaşdırılır, hətta məxsusi qanunlar müəyyənləşdirilir. Ümumi fonetikada ümumiləşdirilmiş halda verilmiş bir sıra qanunlar, təsnifat bu və ya digər dilin materialları əsasında nümünələrlə xüsusi fonetikada bir qədər də dəqiqləşdirilir.(1.8). Professor fonetikanın müxtəlif növlərini göstərir: təsviri fonetika, tarixi fonetika, təcrübi, yaxud eksperimental fonetika, fizioloji fonetika, müqayisəli fonetika(1.9-10)

İlk dəfə olaraq fonetika haqqında hərtərəfli və geniş məlumat verən dilçi səsin formalaşma mənbələri və əlamətləri haqqında danışıraq səsin akustik fiziki əlamətlərinin sərhəni verir, səsin varanmasında fizioloji mənbələrin rolu haqqında geniş danışır. Səslərin təsnifi haqqında fikir söyləyən alim onları iki əsas meyar ayırır: a)fizioloji meyar; b)akustik meyar (1.32).

Fizioloji təsnifdə səslərin əmələ gəlməsində danışıq üzvlərinin vəzifə və vəziyyəti nəzərə alınır, səslərin əmələ gəlməsində danışıq üzvlərinin düşdüyü vəziyyət fizioloji təsnif kimi dəyərləndirilərək izah olunur. Saitlərin və samitlərin bəzi əlamətdar cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün akustik meyardan istifadə etmək lazım olduğunu bildirir. Səslərin əsas növləri, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri: səs tellərinin ıstrakı, ağız üzvlərinin ıstrakı, səsdə tonun və küyün üstünlüyü əsasında bölgü aparır(1. 32-34). Saitlərin təsnifini verən dilçi ilk dəfə olaraq onları geniş şəkildə akustik əlamətlərinə görə aşağıdakı prinsiplər əsasında təsnif edir:

1. Dilin üfui vəziyyətinə görə; 2. Dilin saquli vəziyyətinə görə; 3. Dodaqların vəziyyətinə görə; 4. Məxrəc sabitliyinə görə; 5. Kəmiyyətə görə; 6.Gərginliyə görə (1.35). Dilin üfui vəziyyətinə görə müəllif saitləri üç növə bölür: dilöni, dilortası,d ılarksası(1:35). Dilin saquli vəziyyətinə görə qapalı, açıq, varımqapalı olmaqla 3 yerə ayıran dilçi bu növlərin formalaşmasında dilin qalxma və alt cənənin açılma dərəcəsini əsas götürür. Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin iki növü olduğunu:dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlər göstərir. Məxrəc sabitliyinə görə cütavaz və təkavaz saitlərinə ayırır. Kəmiyyətə görə saitlər üç növdür: adi saitlər, uzun saitlər, qısa saitlər(1,38). Gərginliyə görə saitlər iki qrupa bölünür: gərgin saitlər, qeyri-gərgin saitlər (1.20)

Professor gərgin saitlər dedikdə bu saitlərin tələffüzündə dil, dodaq, damaq, qırtlaq kimi orqanların gərgin vəziyyətdə olduğunu bildirir. Müəllif uzun saitləri gərgin saitlər sayır(1.40) Sonrakı bölmədə müəllif hər bir sait səsin əsas xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə şərh edir. Bununla da Azərbaycan dilçiliyində sait səslər sistemini hərtərəfli və geniş şəkildə təsnif etmiş olur.

Ümumiyyətlə, professor müraciət etdiyi hər bir dilçilik mövzusunun elə isləmişdir ki,həmin mövzu ilə bağlı özündən sonra deyilməmiş fikir saxlamamışdır. Onun fonetika bəhsi üzrə apardığı tədqiqatın mükəmməlliyini bir daha onunla təsdiqləmək olar ki, sonrakı illərdə fonetika mövzusunda yazılan bütün arşdırmalar üçün əsas mənbə olmaqla yanaşı,

⁹² Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**, terane.nagiyeva.79@mail.ru

həm də elmiliyinə görə onu ötüb keçən əsər olmamışdır. Məhz buna görə də Əbdülzəl Dəmirçizadəni Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin ilk mükəmməl tədqiqatçısı hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində samitləri alim aşağıdakı əsaslar üzrə təsnif edir: 1. Küyün kəmiyyətinə görə; 2. Küyün yaranma yerinə görə; 3. Küyün yaranma üsuluna görə (1.54).

Müəllif fonetikaya aid olan digər bəhslər haqqında da əhatəli məlumat verir.

Nitqin fonetik parçalarını: ibarə, qitə, heca, səs anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir və dövrü üçün bəzi terminlərin anlaşılmaqlığını aradan qaldırır. Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan dilindəki hecaları fonetik tərkibinə görə saf və qovusuq heca olmaq üzrə iki qrupa bölür: saf və qovusuq heca (1.83). Təkcə bir hecadan ibarət olan heca saf heca, sait və samitdən ibarət olan hecaya qovusuq heca adlanır. Müəllif qovusuq hecanı da sait və samitlərin mövqeyinə görə iki qrupa bölür: 1) Saitin mövqeyinə görə; 2) Samitin mövqeyinə görə. Bundan sonrakı mərhələdə professor saitin mövqeyinə görə hecaları örtüsüz və açıq heca olmaqla iki yerə bölür. Samitin mövqeyinə görə isə örtülü, qapalı, örtülü-qapalı heca olmaqla 3 yerə bölür. (1.83) Heca haqqında bütün incəliklərinə qədər fikir söyləyən dilçi Azərbaycan dilində heca tiplərində sait və samitlərin sayını göstərməklə ədəbi dildə işlənən sözlərin tərkibində 17 heca tipinin mövcudluğunu sadalayır. Heca tiplərində samit və saitlərin işlənmə cərgələrini, heca üçbucaqlarının müxtəlif formalarını, səslərin güc dərəcəsinə görə heca tiplərinin variantlarını, nitq axınının hecalanma meyarının hər bir detalını dəqiqlik və incəliklə izah edən dilçi Azərbaycan dilinin heca sistemi haqqında hər bir oxucunun qarşısında geniş bir işıqlı heca pəncərəsi açır və oradan baxmaq bizə qalır.

Fonetika kitabında fonetik hadisə və qanunlar da geniş bir bəhs kimi öz əksini tapır.

Ə. Dəmirçizadə Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, aşağıdakı fonetik hadisələrin adını çəkir və dil nümunələri əsasında geniş izahını verir: 1. Uvuzma; 2. Səsartımı; 3. Səsdüsümü; 4. Səsfərqləsməsi; 5. Yerdəvismə (1.99-100)

Ahəng qanunu haqqında danışan dilçi dilçilikdə bəzi qarışıq məqamlara da aydınlıq gətirir, bu qanunun özəl xüsusiyyətlərini ilk dəfə olaraq əhatəli elmi faktlarla sərh edir. Ümumiyyətlə, iltisacı dillərdə, xüsusən türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu adlanan bir qanun vardır ki, bu qanuna görə sözün tərkibində olan səslər, xüsusən sait səslər həmahəngləsirlər. Elə buna görə də son zamanlara qədərki dilçilik ədəbiyyatında sinharmonizm istilahı ilə bu hadisə ancaq "saitlərin ahəngi" (rus dilində yazılmış ədəbiyyatda qarmoniya olarsın) kimi izah edilmiş və beləliklə də, "ahəng qanunu" təkcə sait səslərin həmcinsləsməsi, həmahəngləsməsi kimi birtərəfli anlaşılmışdır. (1, 104)

Müəllif sonrakı fikirlərində bu məsələyə aydınlıq gətirərək yazır: "Əslində isə türk dillərində başlanğıcdan, hətta söz köklərində səslərim uyusması -həmcinsləsməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərdə bir çoxunda, eləcə də sait və samitlərin münasibətində müəyyən şəkildə təzahür etmişdir və bunların izi indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır.

Bütün bunların nümunələri Orxon-Yenisey kitabələrində, uyğur dilində yazılmış ilk mənbələrdə müşahidə etmək mümkün olduğu kimi, indiki türk dilinin bir çoxunun orfoqrafıya qaydalarında da görmək mümkündür. XI əsrin böyük türkoloq-dilçisi Mahmud Kaşğari bu hadisəni müşahidə etmiş və ahəng qanunun həm saitlərlə, həm də saitlərlə samitlərin əlaqəsinə aid olduğunu təsbit edən misallarla yanaşı bu qanun haqqında ağılabatan izahlar vermişdir. Bütün bunları nəzərə aldıqda ahəng qanunu dar mənada, yəni təkcə saitlər ahəngi mənasında deyil, geniş mənada, həm saitlər ahəngi, həm də samitlər ahəngi kimi başlıca üç növdə təzahür edən genişdairəli bir qanun kimi başa düşmək lazımdır. (1, 104)

Vurğu və intonasıya məsələləri də kitabda əhatəli formada işlənmişdir. Müəllif yazır: "Nitq axınındakı müxtəlif fonetik bovaların məqamından, məqsəd və şəraitdən asılı olaraq vurğunun müxtəlif növləri varanır ki, bunlardan, xüsusən aşağıdakı növlər ədəbi dildə daha geniş şəkildə işlənir: heca vurğusu, məntiqi vurğu, həyəcanlı vurğu (1, 123). Sərbəst və sabit vurğu anlayışlarına aydınlıq gətirən professor Azərbaycan dilli sözlərdə heca vurğusunun sabit olduğunu faktlar və sübutlarla təsdiqləyir. Müəllifin nümunə göstərdiyi milli sözlərin tərkibindəki hecaların məkanına, yəni sonuncu heca məkanına təhkim olunan vurğunun keçici sabit vurğu olması açıqlanır. Bunun isə Azərbaycan dilinin təbiəti ilə, quruluş sistemi ilə əlaqədar bir xüsusiyyət olduğunu qeyd edir. Heca vurğusunu müəllif sözün ölçüsü adlandırır. Onun fikrincə, nitq axınında necə əsas heca vurğusu varsa, o qədər də əsas nitq hissəsi halında işlənən söz vardır (1, 124). O, heca vurğusunu güclü və avazlı vurğu olmaqla iki yerə ayırır.

Müəllif təkcə sözlərdə deyil, sözlərə birləşən şəkilçilərdə də vurğunun yerindən və əhəmiyyətindən danışmaqla ilk dəfə olaraq dilimizdə işlənən şəkilçiləri bu istiqamətdə təhlil edir.

Fonetikasünas alim bu bölmədə ən xırda məsələləri belə diqqətdən kənar saxlamamış, fonetikanın leksika, morfolojiya və sintaksisə bağlı cəhətlərini də tədqiqata cəlb etmişdir. Belə ki, kitabın vurğuyla bağlı hissəsində vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri ardıcılıqla göstərməklə yanaşı, həm də bu şəkilçilərin bəzilərinin morfoloji omonimliyinə də (vurğuva görə) aydınlıq gətirmişdir (1, 128-129).

İntonasıyadan aslı olaraq cümlədə məntiqi vurğunun yerini dəyişməsinin xüsusi mənə çalarlığı ilə bağlı olduğunu diqqətə çatdırır.

1969-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" kitabından orfoepik normalar haqqında kifayət qədər məlumat almaq mümkündür. Ümumiyyətlə tələffüz və xüsusən orfoepik tələffüz, ədəbi tələffüzün mənbələri və pozulma səbəbləri, tələffüz üslubları, lüğəvi, qrammatik və qrafik şəraitdə tələffüz və s. haqqında professorun qeydləri yeni və orijinaldır. Vahid tələffüz qaydalarına əməl etməyin zəruriliyi hələ hamıya eyni dərəcədə aydın olmadığından bu əsər yalnız dar ixtisas sahibləri üçün deyil, hər bir mədəni şəxs üçün faydalıdır. Ədəbi və mədəni tələffüz vərdişlərinin yayılma və inkişafında, düzgün tələffüz normalarının təlim və tədrisində bu əsərin mühüm rolu vardır. (2)

Orfoqrafiya və orfoepiyanın fonetikanın tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləyən Ə.Dəmirçizadə bu bəhslər haqqında "Müasir Azərbaycan dili"(fonetika) kitabında bir daha geniş məlumat verir (1,140-248).

Fonetika mövzusu Ə.Dəmirçizadə yaradıcılığında "Müasir Azərbaycan dili" kitabı ilə məhdudlaşmır, həmçinin onun digər mövzularla bağlı Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatları olan "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"(3), "[Kitabi-Dədə Qorqud](#)" [dastanlarının dili](#)(4), "Azərbaycan dilinin üslubiyatı"(5) kitablarında da fonetika məsələlərindən dövrü xüsusiyyətlərlə bağlı geniş şəkildə bəhs olunur.

Bütün bunları vəkunlaşdıraraq demək olar ki, illər keçəcək, əsrlər dolanacaq Azərbaycan dili hər zaman yaşayacaq, bu dilin fonetik sistemi hər zaman öyrəniləcək, fonetika bəhsi öyrənildikcə Ə.Dəmirçizadəyə müraciət olunacaq.

Ə.Dəmirçizadənin bu sahədəki gördüyü işlər hər zaman xalqımız tərəfindən qiymətləndiriləcək. Hər bir Azərbaycan dilçisi bu məktəbin- "Ə.Dəmirçizadə məktəbi"nin tələbəsi olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. III nəşr. Bakı, 2007. 256s
2. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, API, 1969. 82s.
3. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979. 267s.
4. Ə.Dəmirçizadə. "[Kitabi-Dədə Qorqud](#)" [dastanlarının dili](#). Bakı, Elm, 1999.- 140 s.
5. Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.- 270s.

Açar sözlər: dilçi, dilçilik, fonetika, orfoqrafiya, orfoepiya.

Key words: linguist, linguistics, phonetics, spelling, orfoepia.

Ключевые слова: лингвист, лингвистик, фонетик, орфография, орфоэпия.

Summary

The prominent Azerbaijani scientist, world-fame linguist Abdulazel Demirchizada, as the first systematic researcher in the field of phonetics in Azerbaijani linguistics

In the article it has been given information about the using of the phonetics section, which has a special place and weight in the scientific activity of Abdulaziz Demirchizada. In addition to specific language issues such as the phonetics of the modern Azerbaijani language and its components, processing forms, peculiar features, types, and specificity analyzes, the article also deals with general concepts and a number of themes, more precisely, the sound system of the language.

Резюме

Выдающийся азербайджанский ученый, всемирно известный языковед Абдулазал Демирчизаде как первый систематичный исследователь фонетических задач в Азербайджанской лингвистики.

В статье даны сведения об использовании раздела фонетики, занимающие особое место и вес в научной деятельности Абдулазала Демирчизаде. В дополнение к конкретным языковым проблемам, таким как фонетика современного азербайджанского языка и его компоненты, формы обработки, особенности, типы и анализ специфики, он также имеет дело с общими понятиями и рядом с тем, точнее звуковой системой языка.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova